

Sveriges medeltida europeisering

Thomas Lindkvist

Historiska institutionen

Europeisering

Frågan om en europeisk identitet, vad som utgör en sådan och vari dess rötter består i, är aktuell. Frågan om vad Europa är och vad som utgör en europeisk enhet, sökandet av några minsta gemensamma kulturella nämnare, är naturligtvis en fråga om ett långt historiskt perspektiv. Inte minst de politiska förändringarna från och med 1990-talet, Berlinmurens fall, det sovjetiska våldets sammanbrott och en ökad politisk roll för och integration av en Europeisk Union, betyder att nationalstatsperspektivet förlorar i relativ betydelse. I stället har perspektiv som europeisering och globalisering fått ett större utrymme inom den historiska forskningen.¹

Historia som vetenskap brukar hänföras till 1800-talet, med Leopold von Ranke och hans seminarieundervisning vid Berlinuniversitetet som mönsterbildande. Historievetenskap växte fram och etablerades under nationalismens och nationalstatens höjdpunkt. Historia kom därför att handla om staternas historia; den politiska historien, händelsernas och institutionernas historia, liksom förhållandet mellan olika stater, blev det centrala, ryggraden i den historiska forskningen. De framväxande nationalstaterna blev historiens huvudaktörer och dessa stater projicerades ofta bakåt till de tidigmoderna dynastiska furstestaterna och de medeltida kungarikena. Den tidiga medeltiden, efter det västromerska rikets fall, med skapandet av

---

¹ Karakteristiskt är att på det 24:e nordiska historikermötet i Århus 2001 var Norden och Europa under medeltiden ett huvudtema; på det 25:e nordiska historikermötet i Stockholm 2004 ett huvudtema globalisering. Ingelman & Lindkvist 2001; Jarrick & Johansson 2004.

kungadömen konstruerades på 1800-talet som en nationers och staters födelsetid.²

I en globaliserad ekonomi och genom en högre grad av europeisk integration och ”överstatlighet” befinner vi oss i en period som möjligen är nationalstatens främre parentes. Nationalstaterna är i alla fall inte längre historiens huvudaktörer. Termen europeisering har kanske därför fått en ökad frekvens i forskningen. Men ”europeisering” – om inte globalisering – är ett resultat av att historien är något mer än summan av olika nationalstaters historia. Många epoker och företeelser kan naturligtvis ges beteckningen europeisering. Men inte desto mindre är det frågan om förändringarna under den tidiga medeltiden som har stått i fokus beträffande uppkomsten av en form av europeisk enhetlighet och möjligen identitet.

Inte minst påtagligt är att i forskningen om medeltiden används termen ”europeisering” som beteckning på en process som ledde fram till en gemensam kultur; låt sedan vara att termen Europa mycket sällan användes före 1400-talet. Och Europa är och förblir som geografiskt begrepp oklart och diffust. Vad som betecknas som ”europeisering” eller som ett *making of Europe* (Robert Bartlett) eller ett *naissance de l'Europe* (Jacques Le Goff) är ofta förändringarna under perioden från – grovt sett – den andra hälften av 900-tal och fram till och med 1200-talet. Det är en period som har identifierats som en betydande förändring av kulturella, sociala, ekonomiska och politiska strukturerna. Ibland kan europeisering uppfattas som legitimering eller befästande av en europeisk identitet som då gärna blir begränsad till Västeuropa eller den del av kontinenten som nu utgör huvuddelen av den Europeiska Unionen. Något av de kulturella gränser, därmed också delvis ekonomiska gränser och politiska som dominerat och som fortfarande gör sig gällande uppstod då. Det nuvarande EU, efter 2004 års stora utvidgning, är egentligen vad som var denna den katolska kyrkans gränser under högmedeltiden. Grekland är egentligen det enda undantaget.

Skapandet av Europa

Den engelske historikern Robert Bartlett utkom 1990 med sin uppmärksammade bok om skapandet av Europa under högmedeltiden. Det var framväxten av en enhetlig kultur, ekonomiskt, religiöst, socialt. Ridderskapet och klerkerna var de grupper som bar upp uniformiteten.³ Ett centrum

---

² Geary 2002.

³ Bartlett 1990.

ligger i norra Frankrike och Rhenlandet. Utifrån detta inkorporeras periferier i framför allt norra och östra Europa, men expansionen riktades även mot de keltiska områdena längst i väster på de brittiska öarna, liksom på den iberiska halvön. Markeringarna mot omvärlden blev tydligare; en homogenisering av kultur och normer inom ett Europa gjordes. Det västkristna Europa blev också en region med tilltagande inre handel och där varuutbyte med en omgivande värld var relativt begränsat. Världen bestod ännu av relativt slutna ekonomiska och kulturella områden.⁴

Den franske historikern Jacques Le Goff har nyligen i ett syntetiserande översiktsverk framhållit medeltiden som den period då en gemensam europeisk kultur skapades.⁵ Österrikaren Michael Mitterauer vänder sig delvis mot europeiseringsperspektivets legitimerande funktion. Det är för honom viktigare att förklara Europas särutveckling. Han tar sin utgångspunkt i Max Weber och hans tes om den moderna rationaliteten som utmärkande för det västra Europa. Han urskiljer i ett jämförande perspektiv, med Bysans/Östeuropa, Islam, Kina, grundläggande företeelser, inte minst jordbruks- och familjestrukturerna, som uppstod under medeltiden och som kom att utgöra en europeisk eller västeuropeisk *Sonderweg*.⁶

Västeuropa i slutet av 900-talet: det karolingiska riket hade då fallit samman. Det hade varit var ett försök i början av 800-talet, inte minst genom kröningen av Karl till kejsare juldagen 800 i Rom, att åter materialisera den tanke som funnits i det romerska riket att kyrkan och den världsliga makten sammanföll. Det var en kyrka, statsreligion kallar vi det, som stod under den världsliga härskarens beskydd och därigenom kontroll. Kristenheten hade en gång sammanfallit med en politisk enhet, det romerska riket. Världen var *ett* kristet rike; vad som låg utanför var barbariet, det främmande, fientliga, det ociviliserade och underlägsna.

Den politiska enhet som kejsardömet utgjorde föll snabbt samman efter Karls död. Ett nytt försök gjordes med det ottonska kejsardömet på andra sidan Rhen från och med mitten av 900-talet. Det kom formellt att äga bestånd mycket längre, men det blev aldrig en stabil politisk enhet; aldrig någon mer substantiell politisk enhet och det kunde aldrig göra anspråk på att företräda hela kristenheten. Men formellt ägde det tyskromerska riket bestånd ända fram till 1806.

⁴ Se framför allt Abu-Lughod 1989.

⁵ Le Goff 2003.

⁶ Mitterauer 2003.

Den agrara ekonomin

Ekonomiskt och socialt skedde stora och genomgripande förändringar, med en allt snabbare hastighet från slutet av 900-talet. Det var det gradvisa upphörandet av en plundringsekonomi och övergången från en till en agrar, feodal ekonomi; ett system som byggde på ett systematiskt tillägnande av det agrara överskottet.⁷ I Norden var naturligtvis vikingatiden period kännetecknad av en plundringsekonomi. Men även den karolingiska ekonomin kännetecknades till stora delar av att ett överskott togs genom krig och plundringar.⁸

Det medeltida godssystemet växte fram från 900-talet och framöver. Inom ramen för det spelade det småskaliga bondejordbruket – familj jordbruket – en allt större betydelse. Slaveriet upphörde; åtminstone det agrara slaveriet i den antika formen. De stora enheterna som drevs extensivt med hjälp av ofri arbetskraft förlorade i relativ betydelse. Mindre enheterna, som drevs av bondehushåll, ökade i antal och betydelse. Ofria slavar blev halvfria och gjorde till nyodlare. De blev därigenom självförsörjande, men förpliktigade att erlägga ränta till jordägaren och ofta utföra dagsverken. De ofria fick en mer oberoende ställning och efter en eller ett par generationer blev de mer eller mindre fria i en juridisk mening. Slaveriets upphörande och övergången till en feodal ekonomi var en lång process. Här har i forskningen påvisats en rad olika variationer i Västeuropa, både beträffande kronologi samt former. I vissa områden har forskare tolkat detta som en mycket snabb process; något som skedde på ett par årtionden.⁹ Tendensen var dock i riktning mot att en större del av produktionen skedde på räntepliktiga bondejordbruk. Medeltiden var i en mening böndernas tid. De var de som stod för huvuddelen av produktionen. De var inte ofria slavar, men de stod i varierande grader av ekonomiska och personella beroendeförhållanden. I delar av Västeuropa, inte minst i Frankrike och England, var 1100- och 1200-talen livegenskapens uppkomst. Bönderna stod i ett beroendeförhållande och avkrävdes olika avgifter som markerade detta. Ofta var bönderna underkastade en godsherres jurisdiktion; lokala godsdomstolar fanns i delar av Europa. Dessa personella beroendeförhållanden stärktes under 900-1200-talen. Det utdöende slaveriet levde vidare i form av livegna bönder. Men fria bönder hamnade under ett hårdare beroendeförhållande till en överhet. Men det fanns stora variationer och livegenskapen var

⁷ Se framför allt den syntetiserande framställningen i DUBY 1973. Se även HILTON 1974, s. 83-94.

⁸ REUTER 1985.

⁹ BOIS 1989; för en annan uppfattning, se framför allt BARTHÉLEMY 1997.

inte allmänt förekommande. En mängd olika variationer förekom och det fanns stora skillnader mellan regioner och för olika kategorier av bönder. En stor del av Europas medeltida bönder hade en hög grad av personlig frihet, om än oftast föremål för en ekonomisk exploatering. I Norden uppkom inga tendenser till livegenskap, men bönderna blev inordnade i ett system med avgifter och skatter till kungamakt, kyrka och aristokrati.¹⁰

I Norden försvann gradvis träldomen under den tidiga medeltiden. I Sverige omtalas träldom i de flesta landskapslagarna från slutet av 1200-talet eller början av 1300-talet, men inte i Magnus Erikssons landslag från omkring 1350. 1335 utfärdades, under kungens eriksgata, en stadga i Skara, som förbjöd att någon född av kristen kvinna eller man i Västergötlands och Värmlands skulle kunna göras till träl. Det sista testamentet där trälarna frigavs är från 1292; Magnus Johansson i Frövi gav då friheten åt alla sina ofria, vare sig de var hemma födda eller köpta.¹¹ Men träldom hade då sedan länge spelat ut sin ekonomiska roll.¹² Det medeltida jordbruket var baserat på de självförsörjande bondebruksenheter, vilka i varierande grad avkrävdes en del av vad som producerades i form av ränta, skatter, avgifter och andra pålagor.

I stora delar av Norden var denna epok byarnas uppkomst. Det var här liksom i stora delar av Västeuropa uppkomsten av det bebyggelsemönster och de produktionsformer som ägde bestånd under många århundraden. Exploatering av jord och människor tilltog, effektiviserades och kanske intensifierades. En större omsättning av det som producerades blev följden. Handel i egentlig mening började få större betydelse. Perioden kännetecknas av en kraftig urbanisering. I Sverige var 1200-talet en period med en kraftig tillväxt av antalet städer, framför allt i Mälardalen och Östergötland.¹³

Arv och äktenskap

För den samhälleliga eliten och dess fortbestånd var det av betydelse att jord fördes över från en generation till en annan. Därigenom uppkom ett behov av att reglera arvsrätten mer utförligt och dessutom att begränsa den. Primogenituren etablerades. Jordegendom skulle för att den skulle vara

¹⁰ Lindkvist 1979, s. 128-154; Myrdal 1999 s. 13-16, 92-109.

¹¹ Nevéus 1974, fr. a. s. 158-165, 182-189.

¹² Lindkvist & Myrdal (eds.) 2003.

¹³ Lopez 1976; H. Andersson 1982.

ekonomiskt bärkraftig som resurs hållas relativt samlad. Den kunde inte splittras upp på alltför många arvingar och andelar. I en plundringsekonomi bestod de rikedomar som skulle överföras till nästa generation huvudsakligen av lösöre, vilket kunde fördelas bland många syskon och halvsyskon.

Det blev viktigt att ha legala arvingar. Arvsregler utformades så att rätten till huvuddelen av jorden begränsades till en arvinge, vanligen den äldste sonen, som dessutom skulle vara född inom äktenskapet. Monogamin inskräpdes. Äktenskapet blev ett oupplösligt sakrament sanktionerat av kyrkan. Det var från början av 1000-talet som kyrkan på allvar blandade sig i äktenskapet och satte upp sina regler. Tidigare hade klerkerna i möjligaste mån hållit sig utanför. Nu motarbetades från kyrkans sida det system som existerat inom den världsliga eliten tidigare, nämligen att mäktiga män hade frillor. Detta var ofta betingat av politiska skäl, som ett sätt bygga upp allianser etc. Den monogama europeiska parfamiljen uppkom; dessutom det europeiska bilaterala släktskapssystemet. Det har påpekats, främst av Georges Duby, att detta var något framför allt för den makt- och jordäggande eliten. Men det var också, vilket inskräpdes av inte minst Michael Mitterauer, för att säkra reproduktionen på bondejordbruken, familjejordbruken. För att säkra kontinuitet på brukningsenheterna är det en fördel att släktskap räknas på både fäderna och möderne, låt vara att förtur gavs till arv på fädernesidan.¹⁴

Den europeiska revolutionen

Den engelske historikern Robert I. Moore har betecknat perioden från 970-1215 som en första europeisk revolution. Den innebar att det uppkom en klarare och mer formaliserad skillnad mellan, å ena sidan, den världsliga och andliga eliten samt, å andra sidan, resten av samhället. En mer intensifierad administration uppstod, formerna för att styra samhället blev mer effektiva och formaliserade. Eliternas kultur homogeniserades och samhällsliga normer fixerades och definierades genom en alltmer förenhetligande kyrka. Moore låter denna europeiska revolutions slutpunkt vara 1215, dvs. då påven Innocentius III på det fjärde Laterankonciliet genomdrev reglerande och kontrollerande bestämmelser för hela den kristenhet som låg under den västerländska kyrkans domäner.¹⁵ Påvedömet framstod då som den

¹⁴ Duby 1981; Mitterauer 2003, s. 70-108.

¹⁵ Morris 1989, s. 418-451.

högsta, inte bara religiösa, utan även politiska instansen i det kristna Västerlandet.

Termen revolution är naturligtvis problematisk, men genom den lades grunden för den politiska, sociala, ekonomiska och kulturella ordning som brukar gå under beteckningen *l'ancien régime*; det vill säga det i grunden agrara och feodala Europa, vilket i sin tur ägde bestånd fram till de stora revolutioner som blev grundläggande för det moderna Europa, nämligen den industriella (ekonomiska och sociala) revolutionen och den franska (politiska och kulturella) revolutionen. Vad som betecknats som ”den långa medeltiden” inleds omkring år 1000 och avslutades under senare delen av 1700-talet; grundläggande var det småskaliga och räntepliktiga, feodala jordbruket.

Framväxten av en administrativ skriftlighet är påtaglig från och med 1100-talet och framöver. För påvedömet skedde en betydande utvidgning av den administrativa skriftligheten under påvarna Eugenius III (1145-1153) och Alexander III (1159-1181). Under den sistnämndes pontifikat utfärdades i genomsnitt 180 brev per år. I England och Frankrike, de två mest avancerade monarkierna i Västeuropa under medeltiden, skedde ett skriftligt administrativt genombrott under kungarna Henrik II (1154-1189) respektive Filip II August (1180-1223).¹⁶ I Danmark kan en administrativ skriftlighets genombrott dateras till 1170-talet utifrån förekomsten av bevarade diplom, dvs. offentliga brev.¹⁷ I Sverige skedde det senare. En mycket embryonal kunglig skriftlig administration kan iakttas under Knut Eriksens regeringstid (1167-1195/96). Den kungen omgav sig med klerker som ombesörjt en viss administrativ verksamhet. En mer regelbunden administration kring kungen fanns dock först under Magnus Ladulås tid (1275-1290) och med en betydande expansion under Magnus Eriksson (1319-1364). Detta tillväxande skriftbruk kan ses som ett viktigt element i framväxten av statsapparater, om än på många håll ganska primitiva. I Sverige var det först på 1300-talet som en mer omfattande skriftlighet av detta slag slog igenom, även om det redan på Magnus Ladulås tid fanns en kungamakt som bar upp en administration av likartat slag som i de europeiska monarkierna.¹⁸

¹⁶ Se framför allt Clanchy 1993, s. 44-78.

¹⁷ Carelli 2001, s. 262-285.

¹⁸ Larsson 2001, s. 19-55; Schück 2005, s. 22-46.

Politisk kultur

Framväxten av en statsmakt som baserades på skriftlig och regelmässig administration, på regelbundna skatter och på mer eller mindre permanenta institutioner sker under medeltiden. Men utvecklingen var olika och de mer avancerade statsmakterna utvecklades i England och Frankrike. Det ligger naturligtvis något teleologiskt att se denna period som ursprunget till de senare kungarikena och därmed en kontinuitet till de framtida nationalstaterna. Inte minst den amerikanske historikern Joseph R. Strayer betonade de medeltida rötterna till den moderna nationalstaten.¹⁹

Vad som fanns dessförinnan, under den tidiga medeltiden, var ofta herravälden, men utan en egentlig och regelbunden administration. Inte minst inom tysk medeltidsforskning har betonats att det tidigare ofta var ett politiskt system som byggdes upp kring allianser; herraväldet utövades ceremoniellt och rituellt. Släktskaps- och vänskapsalliansers bärande innebörd för den politiska kulturen har påvisats för 1100-talets Danmark. Kungarnas fysiska närvaro och uppträdande som förutsättning för maktutövning har också betonats i en studie av norskt 1200-tal. Det var genom furstarnas fysiska närvaro och de riter som omgav detta som det politiska systemet legitimerades och reproducerades. Däremot har ”statliga” institutioner inte existerat; staten och statsmakten utvecklades först under den tidigmoderna tiden.²⁰ Den politiska kulturen varierade, liksom graden av institutionalisering, i skilda samhällen. Högmedeltiden och europeiseringen karakteriserades dock generellt av tendenser i riktning mot en alltmer formalisering av den politiska kulturen.

Skapandet av en intellektuell elit och uppblomstringen av studierna var ett av främsta uttrycken för den europeiska revolutionen. Denna föreställning om en ”revolution” har likheter med Charles Homer Haskins berömda studie om 1100-talets renässans. Haskins, amerikansk historiker, lanserade 1927 begreppet 1100-talsrenässansen som en invändning till den etablerade uppfattningen att det var under senmedeltiden och i Norditalien som renässansen uppkom. Framför allt menade Haskins var det inte i Italien som renässansen initierades; det var i Nordfrankrike, och det hade nära samband med framväxten av en ny intellektuell elit. Universiteten och studiernas uppblomstring under 1100-talet ges en central roll för skapandet av en ny samhällsgrupp. Denna nya elit var något som användes av kunga-

---

¹⁹ Strayer 1970.

²⁰ Athloff 1990, fr. a. s. 134-217; Althoff 2005, Keller 2002, s. 11-33; Hermanson 2000; Orning 2004.

makt och kyrka för administration, för att skapa en legitimering av gamla och nya maktförhållanden, liksom inte minst för en konstruktion av legitimerande identiteter. En specialiserad administrativ/intellektuell elit uppkom. Men denna grupp var störst och mest betydelsefull i kungariket som England och Frankrike.

Det var jordegendomens större betydelse för eliten, liksom de förändrade arvsreglerna, främst då primogenituren, som skapade en grupp som kunde rekryteras, inte bara som de fattiga krigande riddarna, utan även för klostren, katedralernas skolor och kapitel, samt universiteten. Under denna period skedde konsolideringen av en hovkultur med förhållandevis likartade uttryck inom Europa. Detta var en del av befästandet och legitimeringen av en särskild politisk ordning. Nya litterära former skapades: riddarsagorna liksom inte minst uppblomstringen av en historieskrivning hör hit. Skriftligheten var huvudsakligen på det gemensamma elitspråket latin, men även folkspråken kom till användning.²¹ Lagen, lagstiftningen, liksom den uppblomstring rättsliga eller juridiska studiet upplevde är ett uttryck för såväl lärdom som behov av att reglera och normera sociala relationer och makt. Behovet att reglera egendomsförhållanden och kyrkans rätt i samhället var det drivande.

Den europeiska revolutionen var konstruktionen av klerkernas och riddarnas Europa. Kyrkans anspråk på att företräda en enhet var utpräglat. Det var tillhörigheten till den kristna gemenskapen som var det mest väsentliga, men det var också en kristenhet som mer identifierades med den romerska, västra, katolska kyrkan.

Kungadömet

Samtidigt var detta i en mening enhetliga Europa splittrat i en rad olika kungadömen. Det kristna kungadömet uppfattades som den normala politiska enheten. Det var genom kyrkan som den världsliga makten legitimerades och kungadömena och rikena definierades. Furstarna var kungar av Guds nåde och genom kröningsceremonier legitimerade därigenom den politiska makten. Det var genom kyrkan skriftligheten och skilda administrativa och kamerala tekniker etablerades i skilda delar av Europa.

När Uppsala år 1164 gjordes till ett ärkesäte och därmed till en kyrkoprovins var det första gången som kungen titulerades ”svears och götars konung” och det skedde i ett påvebrev; det var då som Sverige uppfattades

²¹ Haskins 1927; Moore 2000, s. 134-159.

som ett kungarike ute i Europa. Sverige var en politisk enhet som sammanföll med kyrkoprovinserna Uppsala.

Men det fanns också skilda alternativ till kungadömena. Vi har de fria städerna och stadsförbunden, till exempel Hansan; liksom andra gemenskaper: Island och dess ”fristat”, de frisiska bondegemenskaperna, det schweiziska edsförbundet är några exempel på detta. Detta var exempel på gemenskaper som i olika kapaciteter agerade som stater. De kunde också länge och framgångsrikt agera på det sättet.²² Men vad som uppfattades genom kyrkan som den bästa världsliga ordningen var kungadömet under den av kyrkan legitimerade kungen. Den härskarideologi som dominerade var att kungarna var av Guds nåde; det legitimerade dem, men det gjorde dem aldrig gudomliga.

Men det var också, och det är ett västeuropeiskt särdrag, splittrandet mellan en andlig, ideologisk, religiös makt (kyrkan) och den militära och politiska makten (kungadömet). Den splittringen befästes under denna tid.²³ Detta är en betydelsefull skillnad till den östra kristenhetens traditioner; där levde den romerska caesaropapismen vidare, kejsaren som överställd och beskyddande kyrkan; den formen av förhållandet mellan världslig och andlig makt levde vidare i Bysans och senare även i Ryssland. Och det var en skillnad till den islamska världen och Kina där politisk och ideologisk/religiös makt sammanföll. Exempelvis var den islamske khalifen, ställföreträdaren för profeten, såväl religiös som världslig ledare. De två europeiska svärderna, det andliga och det världsliga, smiddes vid denna tid. Med tiden var denna dikotomi och denna konkurrens också en av de viktigaste förutsättningarna för reformationen och därmed även motreformationen, liksom – än senare – en sekularisering.

Enhet under kyrkan

Ideologisk uppstramning och inskränkt av enheten under en centralkyrklig makt innebar också dels ett avgränsande mot omvärlden, dels mot oliktankande och vad som uppfattades som det onormala, det som ifrågasatte eller stred mot kyrkans ordning. Då definierades exempelvis judarna som en grupp som stod utanför samhället. Genomdrivandet av enhetliga och ortodoxa normer ledde till att det avvikande, kätteriet, inringades, definierades och kunde förföljas. Definitioner av sodomi som det “onaturli-

²² Borgolte 2002, s. 142-167, 211-220; Reynolds 1984, s. 250-331.

²³ Borgolte 2005.

ga” etablerades och blev något som explicit skulle fördömas och förbjudas. Korstågen, med tiden ”heliga” krig mot otrogna, hedningar, schismatiker och med tiden kättare tillhör denna period.²⁴

Framför allt artikulerades korstågsidén vid mitten av 1100-talet, i synnerhet från 1140-talet genom cistercienserna och Bernhard av Clairvaux. Korstågen leder sitt ursprung tillbaka till slutet av 1000-talet. Men det hade då gällt att befria det heliga landet och göra åtkomligheten till de heliga platserna tillgängliga för kristna pilgrimer. Vid mitten av 1100-talet systematiserades och utvidgades korstågstanken. Som kristenhetens fiender definierades inte bara otrogna och hedningar, utan även kättare och östkristna, ortodoxa schismatiker. Sakta gick då en kulturell järnridå ned mellan ett Väst- och ett Östeuropa. Ett etablerande av en *Catholic frontier* skedde.²⁵

Det svenska rike som formerades under denna tid kom därigenom att ligga vid den katolska, östra gränsen. De krig som fördes i den svenska kungamaktens namn under 1200-talet och 1300-talet i det nuvarande Finland och området längst in i Finska Viken legitimerades och motiverades – åtminstone delvis – som korståg. Krigen var en del av integreringen av den blivande östra rikshalvan och för att etablera en territoriell gräns mot Novgorod. Krigen riktades mot vad som ansågs vara ännu icke kristna ugriska folk, men även mot de östkristna ryssarna.²⁶

Denna kristna värld, denna den tidiga europeiska gemenskapen, utvidgades mot norr och öster under perioden från ca 1000 och fram till mitten av 1300-talet. Kristnande och statsbildning – det är sätt att beskriva en viktig samhällsomvandlingsprocess i Europas norra och östra periferier. Norge, Danmark, Sverige, Polen, Böhmen/Tjeckien, Ungern var alla områden där kristendomen organiserades kring år 1000; men också motsvarande på andra sidan den konfessionella gränsen i Ryssland, senare Bulgarien och Serbien. Men kristnandet, uppbyggandet av en kyrklig organisation och statsbildning, eller riksbyggandet, var en del av en allmän europeisk utveckling.²⁷

²⁴ Moore 1987.

²⁵ Christiansen 1990; Tyerman 1998.

²⁶ Lindkvist 1996.

²⁷ Ett projekt med jämförelse av kristnandet och formeringen av kristna monarkier i Norden och Östeuropa har nyligen avslutats. En projektvolym, ed. Nora Berend, beräknas utkomma 2006. Angående statsbildningsprocessen i Norden se senast Bagge 2004 och Lindkvist 2004..

Kristnandet och statsbildning

Kristnandet är i sig en komplicerad process och har i Norden varit föremål för en rad projekt och studier under senaste decennier; i Sverige till exempel genom det stora tvärvetenskapliga projektet *Sveriges kristnande*.²⁸ Kristnandet ligger på flera olika plan. Man bör till exempel göra en skillnad mellan kristnande som trosskifte och kristnandet som uppkomsten, etableringen och framväxten av en kyrklig, hierarkisk organisation. Religions-skiftet innebar ett brott i tro, rit och sed. I den meningen var det en långsam mentalitets- och kulturförändring. Nordbor hade exempelvis mött den nya tron under vikingafärder och fört med den hem. Kristnandet innebar emellertid också en radikal och snabb förändring som i sig innebar en ny organisation för kult. Det medförde ett specialiserat prästerskap och kyrkliga institutioner, vilka var jordägande. Föreställningar om jordägande förändrades; genom kyrkan introducerades nya föreställningar och begrepp.

Vikingatiden och den tidiga medeltiden kännetecknades av att herravälde åtminstone delvis grundades på organisation av plundringsfärder; ett överskott tillägnades i främmande områden. En extern tillägnelse, alltså inte i form av avgifter och skatter från det som producerades i det egna samhället, utan genom kontroll av ett varuutbyte av prestigeprodukter eller genom krig, raider, plundringar eller tributer, spelade en viktig roll för reproduktionen av samhällets elit. Plundringsekonomin och den externa tilläggnelsen under vikingatiden bidrog till framväxten av kungariken. Tidigast skedde detta i Danmark. De tidigaste vikingafärderna företogs på ett mer ”privat” initiativ av enskilda stormän, de sista genomfördes som stora krigståg av danska kungar för regelbunden tributkrävning och en erövring av England i början av 1000-talet. Färderna drev fram en mer omfattande organisation och inre konkurrens mer av en maktcentralisering. Detta banade vägen för ett mer stabilt och herravälde över det egna territoriet med bland annat möjligheter att regelbundet ta ut skatter.

Den materiella basen för politisk och annan makt förändrades. Övergången till ett system baserat på en systematisk tillägnelse av det som producerades inom jordbruket. Detta skapade en betydligt mer stabil materiell grund för en elit. Det godssystem som infördes i stora delar av Norden under den tidiga medeltiden hade utan tvekan sina förebilder på kontinenten. Det utgjorde också förutsättningen – rent materiellt – för uppbyggandet av

---

²⁸ Se framför allt slutvolymen Nilsson 1996. Se även Hellström 1996 och Dahlbäck (ed.) 1997. En modern översikt är Sigurðsson 2003.

kyrkliga och andliga institutioner, liksom för den framväxande kungamakten. Aristokratin blev feodala godsägare.²⁹

Statsmaktens framväxt eller den politiska omvandlingen innebar att ett nytt militärt system introducerades. Den militära teknologi som dominerade från medeltiden, baserad på rytteriet och på befästa hus och borgar var en innovation; i Norden till stora delar en fråga om import och anpassning. Ett äldre militärt system, baserat på ledungen, på möjligheterna att uppbåda manskap för sjöburna krigståg, offensivt eller möjligen defensivt, ersattes av ett våldsmonopol som innebar att befolkning och materiella resurser bättre kunde kontrolleras. Den nya militärmakten låg helt i händerna på aristokratin och kungamakten. I Sverige implementerades denna nya, europeiska militära ordning under huvudsakligen senare delen av 1200-talet. En administration, eller byråkrati uppkom som en följd av och som en förutsättning för den institutionaliserade politiska struktur som växte fram.

Europeiseringen skedde genom en inhemsk elit. Men det skall också påpekas att eliten i de europeiska periferierna var förhållandevis liten. Graden av specialisering var relativt liten. Rekryteringen till den (tidig)statliga och kyrkliga administrationen skedde huvudsakligen från aristokratin. Det fanns ett nära släktsamband mellan biskopar och det högre kleresiet och de ledande stormannasläkterna. Detta var en skillnad från inte minst de franska och engelska monarkierna där en kategori av mer specialiserade administratörer och förvaltare utbildades.

Det var inhemska eliter som omvandlade samhället. Det var en därför en utpräglad ”själveuropeisering”. Krigstågen drev fram en organisatorisk utveckling som innebar ökade möjligheter att kontrollera det egna samhället; kristendomen genomfördes och den kyrkliga organisationen och hierarkin byggdes upp på den inhemska elitens villkor. Genom den nya religionen kunde makt och samhällsordning legitimeras på ett nytt och effektivare sätt.

Balticum och Östersjöområdet

Här kan också uppmärksamhet fästas vid det stora tvärvetenskapliga projektet *Culture clash or compromise?* under ledning av Nils Blomkvist vid Högskolan på Gotland. I en rad volymer behandlas de skilda mönster och resultat som en europeisering fick i olika delar av Östersjöområdet. Inom

---

²⁹ Lindkvist 1988.

ramen för detta projekt har utvecklats tanken om ett katolskt världssystem som etablerades i ett europeiskt centrum och som expanderade och integrerade periferier. Men denna expansion skedde på olika sätt. I vissa områden skedde inlemmandet i den större kristna och europeiska gemenskapen genom att en inhemsk elit europeiserade sig själva och omvandlade samhället; i andra regioner, framför allt i Baltikum, skedde det genom erövring utifrån.³⁰

I stora delar av Östersjöområdet skedde integrationen eller europeisering på annat sätt än i det som blev de nordiska kungarikena. I öster skedde europeisering genom erövring. Den sociala och ekonomiska strukturen i nuvarande Estland och Lettland har rekonstruerats dels utifrån arkeologiska lämningar, dels utifrån skriftliga källor, framför allt Henrik av Lettlands krönika från 1220-talet. Där fanns ett klart stratifierat samhälle under ledning av vad som kan kallas för hövdingar; Henrik av Lettland kallade dem för *seniores*. I den norröna litteraturen finns flera omtalanden av att nordiska vikingar företog plundringsfärder mot dessa områden. Det samhällssystem som fanns i dessa områden utvecklades emellertid aldrig till ett feodalt system, det uppkom aldrig några inhemska kungadömen av europeiskt, kristet slag där. Mot slutet av 1100-talet utvecklades emellertid mer avancerade organisationer för att genomföra plundringsfärder mot andra områden i Östersjöregionen. År 1187 brändes Sigtuna ned av kanske pirater. På den östra sidan av Östersjön befrämjade en plundringsekonomi dock inte en inhemsk statsbildning. Istället kom större delen av Balticum att europeiseras genom erövringar. Kristendomen infördes genom korståg och de inhemska eliterna krossades och ersattes av erövrare.³¹

Vid södra Östersjökusten utvecklades flera avancerade hövdingadömen bland de slavisktalande folken. Det fanns tendenser till statsbildning hos bland andra vendarerna och obodriterna. Eliterna i dessa samhällen övergick inte alltid till kristendomen; i stället skedde en organisering av den förkristna religionen.³² Även bland östersjöslaverna förekom dock en konvertering bland furstar. Pommeranernas furste Vartislav övergick på 1130-talet till kristendomen och med honom hela den inhemska eliten, mer eller mindre med våld.

Litauen kan framhållas som ett specialfall. Det var ett rike med en egen statsbildningsprocess, men utan att det ledande skiktet var kristet. En form av stats- eller riksbyggning skedde under 1200-talet då ett stamsystem

³⁰ Blomkvist (ed.) 1998; Blomkvist 2004; Blomkvist 2005.

³¹ Mäll 1998.

³² Müller-Wille 1999, s. 81-91

med lokala ledare förenades under Mindaugas, som betecknades som storfurste. Han omvände sig till kristendomen. Efter hans död 1263 återföll hans efterträdare och den inhemska eliten till 'hedendomen'. Det religiösa systemet hos litauerne är dock endast känt genom beskrivningar av utomstående och oftast fientliga betraktare, främst den tyske krönikören Peter av Dusburg. Det fanns kristna inom det litauiska väldet, såväl öst- som västkristna, men det styrande skiktet, den politiska eliten, stod utanför kristendomen. Detta ägde bestånd fram till dess att storfursten Jogiala antog dopet 1386. Det skedde emellertid en utveckling och systematisering av den hedniska tron i riktning mot en religion.³³

Sveriges europeisering: lagarna

Europeisering i Sverige innebar kristendomens genombrott, etableringen av en kyrklig organisation och den gradvisa framväxten av ett kristet kungadöme. Detta innebar ett mer eller mindre medvetet anammande av den gemensamma europeiska elitkultur som formerades vid denna tid, naturligtvis med anpassningar till de specifika förhållandena. En förutsättning för detta var ett anammande av skriftkulturen; en administrativ skriftlighet uppstod senare och var kanske mindre utvecklad än på många andra håll.

Lagstiftning var ett av de viktigaste sätten att manifesteras och legitimeras. Det var lagen, skriftlig eller ej, som konstituerade samhällsgemenskapen.³⁴ Till följd av de stora samhällsförändringarna i Europa från 1000-talet och även med tanke på konkurrensen mellan den världsliga och den anliga makten, mellan furstarna och kyrkan, var det en intensiv period med lagstiftning eller nedteckning av lagar och regler.

Denna form av skriftlighet fick ett massivt nedslag i Norden. I Sverige skedde det sent, först mot slutet av 1200-talet. Landskapslagarna kan betraktas som ett av de främsta uttrycken för övertagandet av en administrativ struktur och formellt regelverk för skilda typer av institutioner. Lagarna var en instrumentell europeisering. De var också den första stora skriftliga produktionen på vad som kan kallas svenska språket.

Vad som reglerades i dem, och det relativt systematiskt, var inte minst den för den europeiska ordningen så centrala företeelser som arvsregler, överförandet av jord mellan generationer, äktenskapsrätten, dispositionsrätt till jord, rätten att uppbära en ränta från jorden. Det väsentliga

³³ Fletcher 1997, s. 437-450, 483-502; Rowell 1994, s. 118-148

³⁴ Reynolds 1984, s. 12-66.

som skulle ärvas var jord och den gick från man till man, men kunde förmedlas genom kvinnor. Allt detta är företeelser som lagarna från slutet av 1200-talet och början av 1300-talet ägnade en stor uppmärksamhet. Det är i huvudsak vad de handlar om.³⁵

År 1296 stadfästes Upplandslagen i den minderårige kungens namn. Bakom lagen låg kyrkan i Uppsala och framför allt den uppländska aristokratin anförda av domprosten Andreas And och lagmannen Birger Persson. Det var en regional lag med en rad specifika bestämmelser rotade i det uppländska agrara samhället. Men det var också en lag som i synen på egendom och hur egendom skulle överföras, i synen på äktenskap och släktskap, i synen på maktförhållandena mellan bönder och en överhet i grunden också återspeglade de normer och värderingar som var gällande i hela den västerländska kristenheten. Birger Persson var själv en europeisk riddare, men egentligen den förste i sin släkt. Birger Persson kan stå som en av de främsta företrädarna för en svensk aristokrati och politisk elit som tillägnade sig helt andra politiska, ekonomiska och kulturella potentialer än tidigare. Svensk i den meningen att den företrädde någonting annat än blott och bart sin egen region. Det är en av tidigaste generationerna av en riksaristokrati. Han hade gods i en rad olika landsdelar.

Kring de svenska medeltidslagarna har förts en omfattande diskussion. En äldre uppfattning har varit att de reflekterade mycket ålderdomliga bestämmelser. Den uppfattningen är svår att upprätthålla numera. Per Nyström framförde i en uppsats att de svenska landskapslagarna skall ses som uttryck för en ny politisk ordning. Historikern Elsa Sjöholm framförde den radikala uppfattningen att allt i de svenska medeltidslagarna var resultatet av en reception av främmande rätt.³⁶ Det rör sig dock sällan om ett slaviskt övertagande av främmande rätt. Den har alltid anpassats till existerande samhällsförhållanden.³⁷

Avsaknaden av historieskrivning

Historieskrivning; det är en annan form att legitimera en social struktur och en politisk ordning. Högmedeltiden kännetecknades av att det förflutna lades till rätta; ursprung för dynastier och riken skapades. Det förflutna skulle ge legitimitet till rådande politiska förhållanden. Detta gällde inte bara

³⁵ Lindkvist 1997.

³⁶ Nyström 1974 (ursprungligen publicerad i tidskriften *Ateneum*, 1934); Sjöholm 1988.

³⁷ Se till exempel beträffande äktenskapsrätten, Arnórsdóttir 2001.

instrumentellt för konkreta situationer och specifika förhållanden. Det gällde även för att legitimera institutioner och de grundläggande politiska och samhällsliga strukturerna. Ett förflutet har konstruerats. Under 1000- och 1100-talen skedde utrensningarna av äldre föreställningar och en delvis ny bild av det förflutna byggdes upp.³⁸ Den antika historieskrivningen kan ses som en kamp mot glömskan, att bevara minnet av gamla hjältedåd. Den medeltida historieskrivningen skulle däremot vara en samling av moraliska exempel.³⁹

Goda exempel på denna legitimerande historieskrivning finns från Norge och Danmark, men inte från Sverige. Här finns inga motsvarigheter till de grandiosa historieverken som Snorri Sturlusons *Heimskringla* eller Saxo Grammaticus *Gesta Danorum*.

Vad som finns från Sverige är en betydligt mer kortfattad historieskrivning som främst legitimerade regioner, landskapsgemenskaper eller provinsarisotokratiers särställning i förhållande till kungamakten och riket: Västgötalagens ämbetsmannalängder från 1200-talets mitt och Gutasagan från – troligen – slutet av 1200-talet. Det är i sig en ganska torftig historieskrivning. Gutasagan innehåller en ursprungsmyt, en berättelse om den gotländska gemenskapens ursprung, men har också syftet att legitimera den gotländska gemenskapens förhållande till såväl en svensk kungamakt som biskopen av Linköping.⁴⁰ Västgötalagens ämbetslängder framhåller kungarnas relation till landskapet Västergötland, liksom, inte minst, de biskopar av Skara och de västgötska lagmän som verkat till gagn för landskapet. Det är en rudimentär och knapphändig historieskrivning och inriktad på ett regionalt perspektiv; att snarast legitimera den gemenskap som bars upp av den västgötska aristokratin.

I Erikskrönikan från 1320- eller 1330-talet finns en svensk historieskrivning på vers. Den brukar räknas som det första svenska historieverket; i det finns skildrat i en rad episoder händelser med anknytning till den kungliga ätten. Erikskrönikan tillkom med all sannolikhet vid Magnus Erikssons hov. Det är dock en historieskrivning som mer uppmärksammar och legitimerar dynastin än kungariket som sådant.⁴¹ Även de senare rimkrönikorna, som främst Karlskrönikan, har också karaktären av att legitimera en regim och vissa aktuella politiska förhållanden. Det var inte en ”nationell” historieskrivning av det slag som Saxo och Snorre represe-

³⁸ Geary 1994, s. 23-47, 81-114.

³⁹ Spiegel 1997, s. 83-98.

⁴⁰ Kyhlberg 1991, s. 13-46.

⁴¹ I. Andersson 1958.

rar. Det dröjde ända till slutet av 1400-talet som Sverige fick en krönika av det slaget. Det var uppsalaklerken Ericus Olai som då författade den stora *Chronica regni Gothorum* som var en nationell historieskrivning från äldsta tid och fram till 1470.⁴²

Historieskrivning var således en viktig del av den legitimerande europeiska skriftkulturen som inte utvecklades i det tidigmedeltida Sverige.

Cistercienserna

Aktörerna i samhällsomvandlingen var en inhemsk elit, men förmedlingen av europeiserande föreställningar och skedde genom företrädare kyrkan och andliga institutioner. Stora förändringar skedde inom den västerländska kyrkan på 1100-talet genom den gregorianska reformen. Den från den världsliga makten mer oberoende och hierarkiskt uppbyggda kyrkan växte fram. Det var denna kyrka – påvedömet och klosterorden cistercienserna – som satte dagordningen. Sverige – eller vad som skulle bli Sverige – integrerades eller ”europeiserades” senare än vad som skedde i ett framväxande Danmark eller Norge; det skedde vid en tidpunkt när regelverket och gränserna mellan den världsliga och andliga makten markerades mer.

Den skriftliga kultur som byggdes upp och som bevarats i Sverige var på den reformerade kyrkans villkor. Påfallande är att cistercienserna spelade en större roll som förmedlare i Sverige än på andra håll. Det var genom cistercienserna som klosterväsendet på allvar introducerades i Sverige. Omkring 1100 hade kung Inge och hans drottning Helena grundlagt Vreta kloster i Östergötland. Den stora uppblomstringen och därmed introduktionen av klostren kom på 1140-talet. Kung Sverker I och hans drottning Ulfhild grundlade 1143 Alvastra kloster på Ombergs sydsluttning i Östergötland. Samma år grundlade den med kungamakten nära allierade biskop Gisle av Linköping Nydala kloster i Småland. De följdes snabbt av flera. Alvastra kloster blev gravkyrka för kungarna av den sverkerska ätten; Varnhems kloster i Västergötland kom på ett motsvarande sätt att vara gravkyrka för kungarna av den konkurrerande erikska ätten.

När Sverige blev en egen kyrkoprovinc 1164 var det en av bröderna från Alvastra, Stefan, som blev den förste ärkebiskopen i Uppsala. Det var unikt att cistercienser engagerades i den sekulära kyrkan, dvs. den kyrka som verkade ute i samhället. Artikuleringen av korstågsideologin och cis-

---

⁴² Ferm & Tjällén 2004.

terciensernas ankomst sammanföll. I sig var cistercienserna en fredlig orden; det var ingen militärorden. Men de var aktivt verksamma vid den kristenhetens, det vill säga den västerländska kristenhetens, *frontier* mot yttervärlden. Den store cisterciensermunken Bernhard av Clairvaux var aktivt verksam för att propagera för korstågstanen. Det var genom hans korstågspredikningar 1147 som tanken på korståg som ett heligt krig utvidgades till att omfatta även krig mot hedningar och kättare. Påven Eugen III proklamerade 1147 det andra korståget.

Det var vid denna tid som danska kungar och biskopar inledde krigståg i namn av just korståg mot de hedniska vunderna vid södra Östersjökusten. Danmark och danska kungar anammade snabbt korstågen som ideologi och praktik.⁴³ Möjligen har denna korstågsideologi tidigt anammats i Sverige; kung Erik den heliges korståg mot finnarna är visserligen ytterst osäkert som ett historisk faktum. Det är endast omtalat långt senare, men tidpunkten då det kunde ha ägt rum, mitten av 1150-talet, tyder på att korstågsideologin även fick ett tidigt nedslag i Sverige.

Cistercienserna var viktiga förmedlare och de hade betydelse för kungadömet; inte minst torde de ha bidragit med en administrativ skriftlighet. Men de har inte varit förmedlare av den mer universitetsbaserade kultur som innehöll historieskrivningen. Förutsättningarna för en mer omfattande sekulär skriftlighet var mindre gynnsamma här i Sverige än i andra delar av Norden.

Det bräckliga riket

Riksenheten i Sverige var fragil. Den svenska monarkin framstår som svag. Kungadömet ställning var bräckligare än på många andra håll i Europa. Aristokratins – eller skilda aristokratiska fraktioners – ställning var däremot förhållandevis stark. Landet var en valmonarki under medeltiden, dvs. kungarna valdes. I praktiken har aristokratin och det högre kleresiet, biskoparna, haft ett avgörande inflytandet vid val av kung. Åtminstone framgår detta av det regelverk som utvecklades under medeltiden och som kodifierades i lagarna mot slutet av 1200-talet.

Under en lång period kämpade olika slätkonstellationer mot varandra om rätten att kallas för svenska kungar. Det tidiga kristna kungadömet kännetecknades av att kungarna som regel endast hade kontroll över

---

⁴³ Se framför allt Lind & al. 2004, som är sammanfattningsvolym av ett större projekt om Danmark som korsfararstat under medeltiden.

endast vissa delar av det rike som formellt lydde under honom. Tidvis har det funnits skilda kungar i olika landsdelar. Under senare hälften av 1100-talet och början av 1200-talet växlade medlemmar av de sverkerska och erikska ätterna med varandra om makten som kungar av Sverige. Dessutom fanns folkkungarna som ytterligare en fraktion och som under en period på 1200-talet kunde sätta upp en kung. Den politiska kulturen var uppbyggd kring skilda typer av släktkonfederationer och föga institutionaliserad. Efter att Birger jarl sett till att hans son Valdemar valdes till kung 1250 har en dynastisk princip etablerats. Under resten av 1200-talet och fram till början av 1300-talet lång kungaämbetet inom samma familj eller ätt; det politiska systemet var emellertid labilt och präglades av inomdynastiska konflikter; det var den tid då bröder stred mot varandra.

Valmonarkin innebar att den blivande kungen bands upp av löften i valförsäkringar. De inre dynastiska konflikterna banade dessutom vägen för en aristokratisk monarki. Under slutet av 1200-talet fanns en mäktig aristokrati som formulerade den politiska kulturen och det mer konstitutionella ramverket i Sverige. 1319 brukar framhållas som ett viktigt år i svensk historia. Då hade de yngre kungasönerna, hertigarna Erik och Valdemar omkommit genom Nyköpings gästabad, och kungen Birger hade fördrivits genom uppror. Det var ett läge när aristokratin hade makten. 1319 valdes Magnus Eriksson, treårig, till kung av Sverige på Mora äng utanför Uppsala. Han var den ende möjliga manlige medlemmen av sin familj. Det var dock samma grupp av stormän som svor eden på kungens vägnar och som sedan skiftade roll och svor trohetseden å ländernas, landskapens, vägnar till kungen. Kungens möjligheter att utnyttja rikets materiella tillgångar begränsades. Sverige var då en europeisk monarki, definitivt. Men det var kyrkan och en europeiserad aristokrati som huvudsakligen satte reglerna för det politiska spelet. Den politiska strukturen i det medeltida Sverige blev därför mer instabil än i många andra kristna monarkier. Regimskiftena blev många under resten av medeltiden. Under senmedeltiden låg ofta den politiska makten hos skilda aristokratiska fraktioner som utövade kungadömetts makt genom riksföreståndare eller genom att välja en av sina egna, Karl Knutsson Bonde, till kung tre gånger och avsätta honom två. 1400-talets Sverige har med rätta betecknats som en aristokratisk republik.⁴⁴

---

⁴⁴ Schück 1984.

Helgonkungar

Ett sätt som det kristna kungadömet legitimerades på i det medeltida Europa var genom främjandet av kulten av kungliga helgon. Detta gäller inte minst i de kungariken som etablerades i de nordliga och östliga periferierna efter år 1000.⁴⁵ I Norden fick de tre framväxande kungarikena var sitt kungahelgon. I Norge var det Olav, som stupade 1030 i slaget vid Stiklestad i ett försök att återta makten som norsk kung; i Danmark Knut som mördades i Sankt Albans kyrka i Odense 1086 under ett uppror; i Sverige var det Erik som mördades omkring 1160 i Uppsala av en dansk furste som dessutom var en rivaliserande tronpretendent. Dessa helgonkungar kom dock att spela olikartade roller. Olav den helige blev en skyddspatron för det norska kungadömet; han blev Norges evige kung. Han kunde också legitimera sin kungaätt och han blev i en vidare, mer folklig bemärkelse, sinnebilden för den rättrådige kungen. Kring honom uppstod en rik och varierad litteratur, liksom en omfattande traditionsbildning. Kulten av honom spreds över hela Nordeuropa.

Knut den helige av Danmark blev tidigt föremål för en utvecklad liturgisk tradition och han blev en skyddspatron för sin kungaätt. Kulten av Knut förefaller dock ha varit relativt begränsad. Han blev till skillnad från Olav aldrig något helgon med mer folkligt förankrad kult.

Erik den helige av Sverige hade dock betydligt svårare att vinna rollen som skyddshelgon för såväl kungadömet som ett mer nationellt helgon. Detta hänger delvis samman med att han tillhörde en kungaätt som var omstridd. Han var mer av ett regionalt helgon för Uppland. Erik var dock från början framför allt ett dynastiskt helgon. Han var också ett helgon för ärkestiftet i Uppsala. Det var dock först från 1430-talet som det finns mer påtagliga belägg för att Erikskulten var spridd utanför Uppsalastiftet. I den landslag som utarbetades för hela riket vid 1300-talets omtalas Erik, men tillsammans med jungfru Maria, i kungaeden. Han hade då blivit, om än inte exklusivt, skyddspatron för det svenska kungadömet. Men det var långt från ett ideal som den evige norske kungen Olav. Erik ingick under 1300-talet tillsammans med en rad andra regionala helgon, Sigfrid, Eskil och Henrik, i den grupp som betecknades som rikets skyddspatroner.⁴⁶ Det är kanske ett uttryck för den mer lösliga och ”federativa” karaktären i det

⁴⁵ Se senast och med en utomordentlig forskningsöversikt Klaniczay 2002.

⁴⁶ Berglund 2003, s. 64ff.

svenska riket. Sigfrid, Eskil och Henrik var de regionala stiftshelgonen, omhuldade i Växjö, Strängnäs och Åbo.

Det finns inte heller, till skillnad från Norge, någon tradition om kungar som med våld eller hot om våld kristnade sitt rike. Kungar som Olav Tryggvason och Olav Haraldsson (senare den helige) har delvis med våld drivit igenom kristendomen. Deras aktiva roll i kristnandet framhävs i den medeltida historiografiska traditionen. Kristnandet var en del av maktkampen mellan ett mer centraliserande kungadöme och lokala makthavande hövdingar.⁴⁷ Genom att slå sönder den hedniska kulten kunde krossa makten hos lokala hövdingar. Den typen av medvetet omvändande kungar är helt okända från Sverige. Även om det beror på avsaknaden av en medeltida historieskrivning har ingen tradition bevarats som tydligt förknippar kungar i Sverige med ett aktivt agerande i kristnandet.

Regionala skillnader

Det finns också en betydande regional skillnad mellan olika delar av det blivande Sverige i denna europeiserings- och omvandlingsprocess. Mälardalen var ett centrum för en mer arkaisk plundrings- och varuutbytsekonomi. Kontakterna österut var etablerade och intensiva under vikingatiden. Birka i Mälaren var en central varuutbytesort med kontakter såväl öster- som västerut. Dessutom vittnar runstenar om att krigiska och andra expeditioner utgick från Mälardalen långt in på 1000-talet. Uppsala, dvs. Gamla Uppsala, hade traditioner som ett gammalt makt- och kultcentrum. Platsen och namnet var förknippat med ett ålderdomligt och vördnadsbjudande förkristet kungadöme, inte minst i den norröna litteraturen. Den traditionen återfinns exempelvis hos Snorri Sturluson i hans *Ynglingasaga*, den inledande delen av *Heimskringla*.⁴⁸

När ett kristet kungadöme utvecklades, när europeiska och kristna härskaruttryck anammades, från och med omkring 1000 har emellertid denna nya typ av kungadöme haft uppenbara svårigheter att göra sig gällande i just Mälardalen. I sig fanns Sigtuna anlagt som ett kungligt residens i slutet av 900-talet och där lät Olof Skötkonung prägla de första mynten, vilka med sina kristna inskriptioner är det första säkra tecknet på övertagandet av nya och kristna härskarideal.⁴⁹ Men Sigtuna framstår som en

⁴⁷ Bagge 1991, s. 105-110.

⁴⁸ Sundqvist 2002.

⁴⁹ Malmer 1996.

kunglig utpost i ett område där kungar under den tidiga medeltiden förefaller ha haft svårt att göra sig gällande. I sin krönika om Hamburgstiftets historia från 1080-talet och som innehåller en beskrivning av stiftets missionsområde i norr låter Adam av Bremen ställa ett gott kristet Sigtuna mot ett enligt honom okristet och ont Uppsala.⁵⁰

Däremot har det tidiga kristna och ”europeiserande” kungadömet i allt väsentligt haft sin bas i Västergötland eller Östergötland. Traditionerna om dopet av den förste kristne kungen, Olof Skötkonung, är förknippade med Husaby vid Kinnekulle. Kungarna, i den mån som deras verksamhet och vistelse går att rekonstruera, höll huvudsakligen till i Götalandskapen under perioden fram till början av 1200-talet. Det var där som de första kyrkliga institutionerna etablerades. Det tidigaste biskopssätet var Skara, troligen redan under tidigt 1000-tal, följt av Linköping omkring 1100. Det var i Götalandskapen som de första klostren anlades. Det är där vi finner de tidigaste kyrkorna. Först under andra hälften av 1100-talet finns med Knut Eriksson en kung som utövat någon form av makt i såväl Götaland som Svealand.⁵¹

Det var först mot slutet av 1200-talet som den politiska makten huvudsakligen lokaliserades till Mälardalen. Från mitten av 1200-talet, och med kulmination under Magnus Ladulås regering (1275-1290), skedde stora strukturella förändringar. Kungamakten krossade det motstånd som fanns i Uppland och övriga Mälardalen i form av folkkungarna, alltså en rivaliserande aristokratisk fraktion. Ett kungligt beskattningssystem och andra administrativa strukturer för samhällelig kontroll infördes, förmodligen relativt snabbt, i Mälardalen under senare delen av 1200-talet.

Slutord

Europeisering var en process. Man kan betrakta det som ett det bestod i att influenser, medveten påverkan, utgick från ett centrum som omvandlade samhällen i en periferi. Norden, och inte minst Sverige, var en periferi; området låg länge utanför den kyrkliga organisationens domäner. Den politiska och ekonomiska strukturen var annorlunda. Europeiseringen var ett

⁵⁰ Det har påpekats att Uppsala ingalunda behöver ha varit okristet eller hedniskt. De många runstenarna i centrala Uppland från 1000-talet antyder med sina inskriptioner att kristendomen var väl etablerad i denna landsdel. Adams avoghet mot Uppsala kan mycket bero på att det var en annan och konkurrerande kyrklig organisation än hans egen som var etablerad där. Se 1998, s. Janson 1998, s. 257-320.

⁵¹ Se framför allt Sawyer 1989.

anammade av skilda föreställningar och institutioner. Till skillnad från fallet med samhällena i *Balticum* skedde det i Norden och Sverige på en inhemsk elits initiativ eller med dess medgivande. Europeiseringen, kristnandet och statsbildningen, var en endogen samhällsomvandling, men med förmedlade intellektuella och administrativa instrument och föreställningar.

Europeisering under medeltiden uppfattas i modern forskning huvudsakligen som skapandet av en enhetlig elitkultur, naturligtvis med en rad skilda variationer. I det som blev Sverige har detta slagit igenom. I Sverige och Norden etablerades ett kleresi och ett ridderskap; däremot knappast det stora skikt som användes till förvaltning i de rikare monarkierna i Västeuropa. Men de kyrkliga institutionerna och den världsliga aristokratin kom, precis som i övriga Västeuropa, att basera sin ställning rent materiellt på kontroll över jord brukad av bönder.

En uppsättning lagar från och med sent 1200-talet visar på ett väl formulerat och normerande regelverk för en rad viktiga samhällsföreteelser. Det mesta hade sina motsvarigheter i europeisk praxis, men med lokala eller regionala anpassningar. I kyrkligt avseende blev Sverige integrerat i och med att ärkebiskopssätet upprättades 1164; Sverige blev en kyrkoprovinns och därmed ansågs, åtminstone utifrån Roms horisont, vara ett relativt stabilt kungarike, även om det var först vid mitten av 1200-talet, genom Skänninge möte, som en rad kyrkorättsliga principer genomdrevs.

Sveriges europeisering var också en trög process. Ingen omfattande historieskrivning utvecklades; helgonkungakulten hade stora svårigheter. Det blivande riket var splittrat och kungamakten svag. Detta medförde ett kungadöme med en relativt stark aristokrati.

En viktig aktör är naturligtvis kyrkan eller snarare företrädare för olika kyrkliga och religiösa institutioner; möjligen ligger en förklaring i att det blivande Sveriges integration skedde sent. Att den kyrkliga kultur som introducerades och etablerades på allvar från 1100-talet och framöver till stor del hade sina ideal från den mer självständiga påvekyrkan samt från cistercienserna, vilka främjade element av en europeisk skriftkultur. Men inte allt: det fanns uppenbarligen inga grupper som hade intresse av och förmågan att skapa en identitet för kungadömet och kungariket genom historieskrivning. Den enhet som utgjorde det svenska kungadömet bars upp av andra än enbart kungarna.

Referenser

- Abu –Lughod, Janet L., 1989, *Before European Hegemony. The World System A. D. 1250-1350*, Oxford: Oxford University Press
- Althoff, Gerd, 1990, *Verwandte, Freunde und Getreue. Zum politischen Stellenwert der Gruppenbindungen im früheren Mittelalter*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Althoff, Gerd, 2005, *Die Ottonen. Königsherrschaft ohne Staat*, Stuttgart: Kohlhammer
- Andersson, Hans, 1982, ”Städer i öst och väst – regional stadsutveckling under medeltiden”, *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 3, s. 55-66
- Andersson, Ingvar 1958, *Erikskrönikans författare*, Stockholm: Norstedts
- Arnórsdóttir, Agnes S., 2001, ”Marriage in the Middle Ages. Canon Law and the Nordic Family Relations”, i Ingesman, P. & Lindkvist, T. (eds.), *Norden og Europa i middelalderen. Rapporter til Det 24. Nordiske historikermøde*, 1 (Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, 47) Århus, s. 174-196
- Bagge, Sverre, 1991, *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*, Berkeley: University of California Press
- Bagge, Sverre, 2004, ”The Transformation of Europe: The Role of Scandinavia”, i Arnason, J. P. & Wittrock, B. (eds.), *Euroasian transformations, Tenth to Thirteenth Centuries. Crystallizations, Divergences, Renaissances*, Leiden: Brill, s. 131-165
- Barthélemy, Dominique 1997, *La mutation de l'an mil a-t-elle eu lieu? Servage et chevalerie dans la France des Xe et XIe siècles*, Paris: Fayard
- Bartlett, Robert, 1990, *The making of Europe. Conquest, colonization and cultural change 950-1350*, London: Allen Lane
- Berglund, Louise, 2003, *Guds stat och maktens villkor. Politiska ideal i Vadstena kloster ca 1370-1470* (Studia Historica Upsaliensia, 208) Uppsala
- Blomkvist, Nils (ed.), 1998, *Culture clash or compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea 1100-1400 AD*, (Acta Visbyensia, 11) Visby: Gotland University College

- Blomkvist, Nils, 2004, "The medieval Catholic world-system and the making of Europe", i Staecker, J. (ed.), *The European frontier. Clashes and compromises in the Middle Ages* (Lund Studies in Medieval Archaeology, 33) Lund, s. 15-29
- Blomkvist, Nils, 2005, *The discovery of the Baltic. The reception of a Catholic world-system in the European North. Literary visions and socio-economic realities*, Leiden: Brill
- Bois, Guy 1989, *La mutation de l'an mil. Lournand, village maconnais de l'Antiquité au féodalisme*, Paris: Fayard
- Borgolte, Michael, 2002, *Europa entdeckt seine Vielfalt 1050-1250* (Handbuch der Geschichte Europas, 3) Stuttgart; Ulmer
- Borgolte, Michael, 2005, "Wie Europa seine Vielfalt fand. Über die mittelalterlichen Wurzeln für die Pluralität der Werte", i Joas, H. & Wiegandt, K. (eds.), *Die kulturellen Werte Europas*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, s. 117-163
- Carelli, Peter, 2001, *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark* (Lund Studies in Medieval Archaeology, 26) Stockholm: Almqvist & Wiksell
- Christiansen, Eric, 1980, *The Northern Crusades. The Baltic and the Catholic Frontier 1100-1525*, London: Macmillan
- Clanchy, Michael T., 1993, *From Memory to Written Record. England 1066-1307*, Oxford: Blackwell
- Dahlbäck, Göran (ed.), 1997, *Kyrka – samhälle – stat. Från kristnande till etablerad kyrka*, (Historiallinen arkisto, 110:3) Helsingfors: Finska historiska samfundet
- Duby, Georges, 1973, *Guerriers and paysans VIIe – XIIe siècle. Premier essor de l'économie européenne*, Paris: Gallimard
- Duby, Georges, 1981, *Le chevalier, la femme et le prêtre. Le mariage dans la France féodale*, Paris: Hachette
- Ferm, Olle & Tjällén, Björn, 2004, "Ericus Olai's *Chronica regni Gothorum*", *Medieval Scandinavia*, 14, 2004, s. 79-90
- Fletcher, Richard, 1997, *The Conversion of Europe. From Paganism to Christianity 371-1386 AD*, London: Harper Collins

-
- Geary, Patrick, 1994, *Phantoms of Remembrance, Memory and Oblivition at the End of the First Millennium*, Princeton: Princeton University Press
- Geary, Patrick, 2002, *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe*, Princeton: Princeton University Press
- Haskins, Charles Homer, 1927, *The Renaissance of the 12th Century*, Cleveland: The World Publishing Company
- Hellström, Jan Arvid 1996, *Vägar till Sveriges kristnande*, Stockholm: Atlantis
- Hermanson, Lars, 2000, *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark* (Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg, 24) Göteborg
- Hilton, Rodney, 1974, "Warriors and peasants", *New Left Review*, nr 83, s. 83-94
- Ingesman, Per & Lindkvist, Thomas (eds.) 2001, *Norden og Europa i middelalderen. Rapporter til Det 24. Nordiske historikermøde*, 1 (Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, 47) Århus
- Janson, Henrik, 1998, *Templum nobilissimum. Adam av Bremen, Uppsala-templet och konfliktlinjerna i Europa kring år 1075*, (Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg, 21) Göteborg
- Jarrick, Arne & Johansson, Alf (eds.) 2004, *Jorden runt igen – nya bidrag till en gammal globalhistoria. 25:e Nordiska historikermötet, Stockholm den 4-8 augusti 2004* (Stockholm Studies in History, 72) Stockholm
- Keller, Hagen, 2002, *Ottonische Königsherrschaft. Organisation und Legitimation königlicher Macht*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Klaniczay, Gábor, 2002, *Holy Rulers and Blessed Princesses. Dynastic Cults in Medieval Central Europe*, Cambridge: Cambridge University Press
- Kyhberg, Ola, 1991, *Gotland mellan arkeologi och historia. Om det tidiga Gotland*, Stockholm: Institutionen för arkeologi
- Larsson Inger 2001, *Svenska medeltidsbrev. Om framväxten av ett offentligt skriftbruk inom administration, förvaltning och rättsutövning*, (Runica et mediævalia. Scripta minora, 5) Stockholm
- Le Goff, Jacques, 2003, *L'Europe, est-elle née au Moyen Age?*, Paris: Seuil

- Lind, John H., Selsch Jensen, Carsten, Villads Jensen, Kurt & Ane L. Bysted, 2004, *Danske korståg. Krig og mission i Østersøen*, København: Høst & Søn
- Lindkvist, Thomas, 1979, *Landborna i Norden under äldre medeltid* (Studia Historica Upsaliensia, 110) Uppsala
- Lindkvist, Thomas, 1988, *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt. Organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid* (Opuscula Historica Upsaliensia, 1) Uppsala
- Lindkvist, Thomas, 1996, "Med Sankt Erik konung mot hedningar och schismatiker. Korståg och korstågsideologi i svensk medeltida östpolitik", i Engman, M. (ed.), *Väst möter öst. Norden och Ryssland genom tiderna*, Stockholm: Carlssons, s. 13-33
- Lindkvist, Thomas, 1997, "Law and the Making of a State in Medieval Sweden: Kingship and Communities", i Padoa-Schioppa, A. (ed.), *Legislation and Justice*, Oxford: Clarendon, s. 211-228
- Lindkvist, Thomas, 2004, "The Making of a European Society: The Example of Sweden", i Arnason, J. P. & Wittrock, B. (eds.), *Euroasian transformations, Tenth to Thirteenth Centuries. Crystallizations, Divergences, Renaissances*, Leiden: Brill, s. 167-183
- Lindkvist, Thomas & Myrdal, Janken (eds.), 2003, *Trälar. Ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid*, (Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria, 17) Stockholm: Nordiska museet
- Lopez, Robert S., 1976, *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350*, Cambridge: Cambridge University Press
- Mäll, Jaak, 1998, "Verwaltungsgeschichte und Christianisierung der Insel Ösel im 13.-14. Jahrhundert", i Blomkvist, N. (ed.), *Culture clash or compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea 1100-1400 AD*, (Acta Visbyensia, 11) Visby: Gotland University College, s. 158-166
- Malmer, Brita, 1996, "Sigtunamyntningen som källa till Sveriges kristnande" i Nilsson, B. (ed.), *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv*, (Projektet Sveriges kristnande. Publikationer, 5) Uppsala: Lunne böcker, s. 85-113
- Mitterauer, Michael, 2003, *Warum Europa? Mittelalterliche Grundlagen eines Sonderwegs*, München: Beck

-
- Moore, Robert I., 1987, *The Formation of a Persecuting Society. Power and Deviance in Western Europe, 950-1250*, Oxford: Blackwell
- Moore, Robert I. 2000, *The first European revolution c. 970-1215*, Oxford: Blackwell
- Morris, Collin, 1989, *The Papal Monarchy. The Western Church from 1050 to 1250*, Oxford: Clarendon
- Müller-Wille, Michael, 1999, *Opferkulte der Germanen und Slawen*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Myrdal, Janken, 1999, *Jordbruket under feodalismen 1000-1700* (Det svenska jordbrukets historia, 2) Stockholm
- Nevéus, Clara, 1974, *Trälldomen i landskapslagarnas samhälle. Danmark och Sverige* (Studia Historica Upsaliensia, 58) Uppsala
- Nilsson, Bertil (ed.), 1996, *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv*, (Projektet Sveriges kristnande. Publikationer, 5) Uppsala: Lunne böcker
- Nyström, Per, 1974, "Landskapslagarna", i Nyström, P., *Historieskrivningens dilemma och andra studier*, Stockholm: Norstedts, s. 62-78
- Orning, Hans Jacob, 2004, *Uforutsigbarhet og nærvær. En analyse av norske kongers maktutøvelse i høymiddelalderen* Universitetet i Oslo: Det humanistiske fakultet
- Reuter, Timothy, 1985, "Plunder and tribute in the Carolingian empire", *Transactions of the Royal Historical Society*, 5th Ser, vol. 35, London
- Reynolds, Susan, 1984, *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900-1300*, Oxford: Oxford University Press
- Rowell, Stephen C., 1994, *Lithuania Ascending. A Pagan Empire within East-Central Europe 1295-1345*, Cambridge: Cambridge University Press
- Sawyer, Peter, 1989, *The Making of Sweden*, (Occasional Papers on Medieval Topics, 3) Alingsås: Viktoria bokförlag
- Schück, Herman, 1984, "Sweden as an Aristocratic Republic", *Scandinavian Journal of History*, 9, s. 65-72
- Schück, Herman, 2005, *Kyrka och rike – från folkungatid till vasatid*, (Runica et mediævalia. Scripta minora, 11) Stockholm

Sigurðsson, Jón Viðar, 2003, *Kristninga i Norden*, Oslo: Det norske samlaget

Sjöholm, Elsa, 1988, *Sveriges medeltidslagar. Europeisk rättstradition i politisk omvandling*, (Rättshistoriskt bibliotek, 41) Lund

Spiegel, Gabrielle M., 1997, *The Past as Text. The Theory and Practice of Medieval Historiography*, Baltimore: Johns Hopkins University Press

Strayer, Joseph R., 1970, *On the Medieval Origins of the Modern State*, Princeton: Princeton University Press

Sundqvist, Olof, 2002, *Freyr's Offspring. Rulers and Religion in Ancient Svea Society* (Historia Religionum, 21) Uppsala

Tyerman, Christopher, 1988, *The Invention of the Crusades*, London: Macmillan